

Jurij Hadalin

OTOPELA OST REVOLUCIJE

strukturne spremembe
represivnega aparata v
Socialistični republiki Sloveniji
ter njegovo dojemanje v
slovenski javnosti

» Represija je starejša oznaka za ukrepe, ki izhajajo iz zakonodaje ali izrednih stanj (represalije), pomeni pa tlačiti, preprečevati. V šestdesetih letih je ta izraz uporabil Marcuse¹ za vse vrste državne, javne in zasebne kontrole in konec šestdesetih let je postala represija splošna oznaka za vsako vrsto tlačenja ali pritiskanja na ljudi.« S to definicijo se prične poročilo o projektu Javno mnenje in represija, ki ga je leta 1991 v Reviji za kriminalistiko in kriminologijo objavila Katja Vodopivec. Problemski okvir izraza represija namreč zajema različne pojme, sodobna inačica pa naj bi predstavljala za človeka stresno situacijo, ki ga potiska na družbeni rob: zaradi napadov nanj, na njegovo premoženje, svobodo,

¹ Herbert Marcuse (1898-1979), nemški filozof, sociolog in politični teoretik.

delo in ustvarjalne možnosti, nacionalno pripadnost in družbeni položaj.² Širok spekter, ki ga ta definicija omogoča, pa se navadno kljub vsemu navadno oži na vse oblike državne represije, nanje pa je po splošnem prepričanju slovenska družba postala resnično občutljiva v osemdesetih letih, v času demokratizacije in pričetkov osamosvajanja od »širše represivne domovine«.³ *»Zadnja tri leta osemdesetih let pomenijo pripravlanje sprememb družbenega sistema v Sloveniji. To je obdobje, v katerem smo Slovenci težili k zmanjševanju politične represije. V tem času smo se vedno bolj izrekli proti represiji nasploh. Zatrjevali smo, da smo v Jugoslaviji najmanj represivno naravnani. Bilo je vredno preveriti te trditve in prepričanja.«⁴*

»In kdo naj napravi red? Večina anketirancev je menila, da je to naloga države.«⁵ Dileme, s katerimi so se srečevali Slovenci v osemdesetih letih, niso na področju dojemanja delovanja »pravne države« nič kaj bistveno drugačni, kot je to danes.⁶ *»Vendar vedno več ljudi misli, naj to ne bo naloga vojske (leta 1982: 10 %; leta 1988: 18 %; leta 1989 42 %), pač pa naj notranji red v državi vzdržuje policija. Narašča število ljudi, ki menijo, da daje slovenska družba preveč za oboroževanje in vzdrževanje JLA (1989: 64 %). Toda z odgovorom na vprašanje, ali naj armada varuje politični sistem in notranji red v državi, se je še na prelomu let 1989/1990 strinjal enak delež ljudi (42 %), kot ji je tako vlogo odrekal.«* Mnogo boljše mnenje so Slovenci imeli o policiji, njeno delo sta podpirali kar dve tretjini anketiranih, kljub temu da je bil delež tistih, ki so menili, da je milica bolj na strani države kot pa na strani ljudstva, nekoliko večje. Zavedanje ljudi o kršenju pravic in svoboščin posameznika po ugotovitvah raziskave ni bilo prav veliko, saj je bila tretjina vprašanih popolnoma pripravljena dovoliti telefonsko prisluškovanje, četrtnina pa tudi odvzem prostosti in zasliševanje anonimno ovadenega sodržavljana. Iz odgovorov se tako presenetljivo zrcali težnja po vse strožjem kaznovanju, kot veliki izjemi pa lahko izvzamemo nasprotovanje kaznovanju zaradi verbalnega političnega delikta⁷ in izrekanju smrtne kazni. Ti dve izjemi sta skoraj zagotovo bili posledica široke medijske kampanje v medijih⁸ v drugi polovici osemdesetih

2 Vodopivec, Javno mnenje in represija, str. 206.

3 Izraz represija uživa negativno konotacijo, v zadnjih desetletjih pa se državno represijo, ki je omniprezentna tudi v današnjih časih, na široko meče v en koš s politično represijo. Dejstvo pa je, da sta obe obliki represije bili v naši nekdanji skupni domovini v simbiozi.

4 Prav tam, str. 206.

5 Prav tam, str. 207.

6 Za definicijo vrednostnih sistemov na Slovenskem Babič, Politična tranzicija in vprašanje vrednostnih sistemov pri Slovencih po letu 1990, str. 354–357.

7 Po določbah 133. člena kazenskega zakona SFRJ. Uradni list SFRJ, št. 44/76, št. 34/84, št. 74/87, št. 57/89, št. 3/90 in št. 38/90.

8 Javno pobudo o ukinitvi smrtne kazni je skupina slovenskih intelektualcev poslala zvezni skupščini že leta 1983, po objavi pobude v mladinskem glasilu Mladina pa se je vsul val zahtev po njeni ukinitvi. Formalno je bila odpravljena ob spremembah ustave leta 1989. Vurnik, *Med Marxom in punkom.*, str. 31.

let, ljudje pa so postajali tudi vse bolj kritični do tega, komu se kazni izrekajo. Smrtna kazen oziroma odnos slovenske družbe do nje je bila tudi ena izmed slovenskih posebnosti. Če je v času prevlade politike nad pravom bilo v Sloveniji v prvih šestih povojnih letih izrečenih več kot dvesto smrtnih obsodb, večina v političnih procesih – natančneje 218 –,⁹ jih po letu 1951 zaradi izključno političnih vzrokov ni bilo več (v Jugoslaviji po letu 1954). Do formalne ukinitve smrtne kazni, ki je sledila ustavnim spremembam v letu 1989 (ko je bila v Titogradu tudi izvršena zadnja smrtna kazen v Jugoslaviji), je bila najstrožja kazen izrečena še dvanajstkrat – seveda za huda kriminalna dejanja, zadnjič pa so jo opravili leta 1959. Javno mnenje se je proti izvršitvi smrtne kazni obrnilo že leta 1963, ko so o tem slovenski kulturniki pisali v reviji *Perspektive*. Razburila jih je obsodba bosanskega delavca za uboj, saj je v večini drugih primerov, ko je bil obtoženi Slovenec, tako strogo kazen bilo skorajda iluzorno pričakovati. Celotna družba pa še tako kot danes o tem ni bila prepričana in po anketi tednika 7D je bilo leta 1975 kar 5 od 7 vprašanih mnenja, da naj smrtna kazen ostane v kazenskem zakoniku.¹⁰ Po letu 1980 je na javno mnenje vse bolj vplivala široko dostopna literatura, strokovna in leposlovje, ki je obravnavala posledice nezakonitosti, ki so se dogajale v prvih letih obstoja jugoslovanske države. Več kot polovica anketirancev s konca osemdesetih je menila, da so človekove pravice v okviru jugoslovanske države dovolj varovane, kljub temu pa ni verjela v neodvisnost sodišč. Menili so celo, da bi bilo treba dovoliti političnim disidentom objavljati članke v časopisju (61 %), prirejati javna zborovanja (57 %), objavljati knjige o svojih nazorih (56 %) ali ustanoviti politično stranko (46 %).¹¹ Izkušnje Slovencev z represivnim aparatom druge Jugoslavije so po teh navedbah bile mešane, slediti pa jim bomo poskušali na podlagi pregleda delovanja nekaterih delov državnega represivnega aparata. Jasno je, da je tudi modernizacijo družbe treba okriviti za to, da je državni represivni aparat iz leta v leto kazal manjšo agresivnost do svojih državljanov. Ti pa so tisti, ki so z represivnim aparatom vsakodnevno prihajali v stik, pa čeprav ob stiku z miličnikom, ki je usmerjal promet.

Državni aparat je že v svojem bistvu zasnovan represivno in zaradi tega je treba segment represivnih organov, ki so delovali na območju Slovenije v času trajanja druge Jugoslavije, zastaviti v nekoliko širšem konceptu. Kljub temu da je že sama državna uprava v svojem smislu represivna, pa imajo nekateri njeni sestavni deli bistveno bolj poudarjen represivni značaj, zato se prispevek

9 Spisek obsojenih oseb nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času 1945 do 31. 12. 1952. Digitalizirani dokument iz arhivskega fonda SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, dosegljiv na: http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Spisek_obsojeni/AS_1931_1067_Obsojeni.pdf, 20. 9. 2014.

10 Studen, *Rabljev zamah*, str. 120–122.

11 Vodopivec, *Javno mnenje in represija*, str. 207–208.

osredotoča nanje. Iz celote se tako nakazujejo trije segmenti, ki so bili deležni podrobnejše analize. To so pravosodje, varnostni organi in vojaške strukture. Glede na zgoraj omenjeno definicijo in današnje razumevanje časa pa bi v ta razdelek lahko uvrstili tudi še kakšno drugo službo. In če sem omenil, da je moja želja razumeti okvir, v katerem smo se gibali običajni državljani, potem ni odveč reči, da sem žal posvetil premalo pozornosti državnemu represivnemu organu, ki je v socialistični Sloveniji najverjetneje povzročil največ nepotrebnege stresa med občani. Nadzorovala ga ni republiška oblast, temveč je sodil v zvezno pristojnost in povzročal podobne odzive, kot jih povzroča danes omemba Davčne uprave. Mislim na carino, s katero se je večina občanov vsaj nekajkrat letno srečala, ko je s pičlim kupčkom privarčevanih deviz odhajala v tujino.

Glede na ustroj in ustavne spremembe druge Jugoslavije je nujno povezovati delovanje teh organov v sklopu njihove vpetosti v zvezne strukture. Samostojnost delovanja vseh struktur na republiški ravni je sicer s procesom decentralizacije skozi večino obstoja druge jugoslovanske države naraščala, vendar pa je zvezna zakonodaja s teh področij bistveno vplivala na nastanek republiške, kar je onemogočalo razvoj opaznejših posebnosti v njihovem delovanju in nastajanju, edino večjo izjemo lahko opazimo pri razvoju republiških obrambnih struktur po letu 1968, saj je najbolj samostojna Teritorialna obramba zaživela prav v Sloveniji. Kljub vsemu pa je v jugoslovanskem vodstvu v času intenzivnih ustavnih sprememb in naraščanju liberalističnih tendenc v republiških vodstvih bila povsem jasno zastopana ideja, da je treba obdržati zvezno kontrolo nad določenimi sektorji.¹² V odzivu na Titov govor »Enotnost federacije terja ustanovitev avtoritativnega telesa«, ki ga je imel v Zagrebu leta 1970, je na seji izvršnega biroja Predsedstva ZKJ oktobra 1970 Milentije Popović dejal tako: *»Strinjam se, da se mora sistem razvijati v celoti, od komune navzgor, kakor je bilo obrazloženo. Tega ne bom ponavljal. Naj navedem tiste stvari, za katere menim, da morajo biti rešene v istem aktu, v ustavi. Prvič so to odnosi med federacijo in republikami, oziroma pristojnosti federacije in odnosi federacija – republike. Navajam oba naslova, ker je to isto in tudi ne, čeprav je pri tem vendarle najvažnejše, da so jasne pristojnosti federacije. Ob tem je potrebno imeti popolnoma razčiščene pojme in to tudi utrditi v ustavi, izhajajoč iz tega, kar je povedal tovariš Kardelj in kakor smo govorili in se dogovorili v bistvu že na nekaterih prejšnjih sejah. Najprej mora biti jasno, kakšne so pristojnosti federacije na področju narodne obrambe, zlasti pa, kako se te pristojnosti uresničujejo. To govorim zategadelj, ker je, kadar o teh stvareh pišemo, jasno, da jih določamo za tisti čas, ko tovariš Tito ne bo več predsednik republike oziroma vrhovni poveljnik. Zato bo za nekatere*

12 *»Moram reči, da ne soglašam z regionalnimi komunističnimi orientacijami. Vsi komunisti moramo biti, ne glede na to, kje kdo je in kaj dela, enotni, da bomo ohranili našo skupnost, kakršna je.«* – Reforma našega političnega sistema, str. 8, Josip Broz Tito, Enotnost federacije terja ustanovitev avtoritativnega telesa. Govor pred političnim aktivom v Zagrebu 21. septembra 1970.

stvari, ki se nam zdaj zdijo popolnoma jasne, ker so se zgodovinsko oblikovale v revoluciji, potrebno, da se dogovorimo, kakšni bodo odnosi na tem področju tedaj, ko bo obstajalo kolektivno predsedstvo.«¹³ V tem kontekstu moramo državno represijo umestiti v tedanjo ureditev, saj je bila nadzorovana in upravljana drugače, kot smo tega vajeni danes. Najvišji arbiter je od lokalnih do zveznih oblastnih struktur bila komunistična partija.

Vloga represivnih organov in njihova samostojnost na republiškem nivoju se je spreminjala na podlagi pogostih ustavnih sprememb, ki so bile stalnica jugoslovanske države, saj se je z njimi poskušalo ustvariti nov koncept družbene ureditve, ki je sicer sledil osnovnim smernicam, običajnim za socialistične države, a se je hkrati poskušal od njih oddaljiti, konceptualno podporo pa je iskal v oblikah, iz katerih naj bi se napajala izvirna marksistična ideologija,¹⁴ in na tak način legitimirati svojo notranjepolitično usmeritev. Proces decentralizacije je vrhunec dosegel z ustavo iz leta 1974, na podlagi katere so republike in tudi avtonomne pokrajine dobile precejšen odmerek samostojnosti in v tistem obdobju je kazalo, da bo uspešno z dnevnega reda enkrat za vselej pospravljeno jugoslovansko nacionalno vprašanje. S tem se je tudi vloga republiških vodstev nekoliko okrepila, saj so imela odločilno vlogo na več področjih, določena pa so ostala v pristojnosti zvezne države. Ves čas je bila v ozadju sicer prisotna centralistična tendenca, ki pa je po letu 1966 doživela resen udarec, ponovno se je pričela krepiti v sredini osemdesetih let predvsem v Srbiji in je bistveno pripomogla k temu, da sta se v Sloveniji trend obrambe pridobitev iz prejšnjih obdobj in želja po njihovi krepitvi povečala, kar je končno v spletu z ostalimi okoliščinami pripeljalo do osamosvojitve Slovenije. S prenosom relativno velikega dela pristojnosti v represivnih organih na republiško vodstvo je vsaka izmed zveznih republik pridobila večjo stopnjo suverenosti, ki pa je bila zaradi svojega specifičnega politično-gospodarskega razvoja in narodnostno skoraj popolnoma homogenega prebivalstva v Sloveniji proti koncu obravnavanega obdobja bistveno večja kot drugod. Zasnova Teritorialne obrambe je tako v relativno kratkem času omogočila vzpostavitev slovenske vojske kljub določenim zapletom zaradi poskusov vpletanja zveznih in vojaških oblasti v njej tik pred razpadom države, kontrolo ozemlja in meja pa je omogočal samostojen republiški policijski in obveščevalni aparat. Prav velika avtoriteta republike na tem področju je zato omogočila razplet, ki bi v bolj centralistično zasnovani federaciji bil najverjetneje onemogočen, saj je bil celoten represivni aparat z izjemo večine vojaške sfere v republiških rokah.

13 *Reforma našega političnega sistema*, str. 41, Seja Izvršnega biroja Predsedstva ZKJ, ki je bila 4. oktobra letos.

14 Čepič, Načela in počela socialistične demokracije, str. 282.

JAVNA VARNOST: »MILICIJA TRENIRA STROGOČU«

Na področju javne varnosti so se republiška pooblastila sčasoma bistveno povečala. Če je v prvih fazah razvoja jugoslovanske ureditve bila javna varnost dirigirana iz centra, kljub formalno obstoječim republiškim centrom, se je kasneje republiški vpliv bistveno povečal in je v času političnih pretresov v osemdesetih letih odigral pomembno vlogo. Najbolj razširjena služba javne varnosti je bila Ljudska milica, ki je bila v Jugoslaviji poenotena leta 1946,¹⁵ delovala pa je po sovjetskem vzoru in je obdržala mnoge vojaške prvine, ki so po letu 1956 izginjale, milica pa je po zahodnem vzoru postajala vse bolj povezana s prebivalstvom in okoljem. Zakon iz leta 1956 je milico sicer vključil v enotno upravo za notranje zadeve, vendar je istočasno relativno velik značaj dal občinskim organom, tako da je imela lokalna samouprava pomemben delež v izvajanju službe javnega reda na svojem teritoriju. V obdobju pred letom 1956 so poleg splošne Ljudske milice za red skrbele tudi posebne gasilska, gozdna, prometna in pomožna milica.¹⁶ Pomembno novost je prinašal tudi zakon o službi notranjih zadev iz leta 1964, ki je določal, da je delo organov javne varnosti javno, tako kot je tudi danes. Po letu 1967 je nadzor nad notranjimi organi prešel skorajda popolnoma v republiške roke, formalno pravno pa dokončno z republiškim zakonom o notranjih zadevah iz leta 1973. Najpomembnejša pridobitev za suverenost republik je bil prenos pooblastil mejne policije na vseh vrstah mejnih prehodov, tudi mednarodnih, na republiko. Tam je delovala približno tretjina vseh miličnikov, ki so od tedaj bili šolani na strokovni šoli v Tacnu. Varovanje državne meje je sicer ostalo v pristojnosti zveznih oblasti, saj je bilo v vojaški pristojnosti, zvezna pa je seveda bila tudi carinska služba. Zakon iz leta 1967 je med drugim tudi formalno močno omejeval uporabo fizičnega nasilja, predvsem pa uporabo strelnega orožja pri policijskem delu, saj je miličnik strelno orožje proti bežečemu osumljencu lahko uporabil šele tedaj, ko je bilo za zagrešeno kaznivo dejanje predpisanih več kot 15 let zaporne kazni. Kljub vse manj izrazitemu represivnemu značaju organov za notranje zadeve pa lahko na podlagi kriminalne statistike ugotovimo, da zlovešči naslovi, ki so jo spremljali (*»Po nekaj letih so kazniva dejanja v Sloveniji zopet narasla«*...), niso odražali realnega stanja. V letih od 1958 do 1979 je tako število ugotovljenih kaznivih dejanj nihalo med približno 18.000 do 28.000, drastični skoki pa so bili velikokrat tudi posledica sprememb kazenske zakonodaje in splošnih sprememb v družbi. Ena izmed takšnih je bila na primer odprtost državnih meja za potovanja ali odhod na delo v tujino. Komentatorji statistike tako od noveliranja zakona leta 1959, ki je omilil pregon storilcem kaznivih dejanj po

15 Do tedaj je milica delovala po »slovenskih izkušnjah«. Čelik, Povezanost postaj naših varnostnih sil z lokalnimi skupnostmi (1850–2010), str. 209.

16 Pomožno milico so po potrebi lahko sklicali iz nabora vojaških obveznikov. Prav tam.

303. členu (nelegalen prehod državne meje, prej vsak, potem le nasilen) opažajo drastičen upad tega pojava, ki se iz tisočev v statistiki petdesetih let spremeni v nekaj sto primerov, k upadu pa pripomore npr. tudi izločitev kazenskih ovadb zaradi poškodb med pretepi, ki so svoj epilog pogosteje doživljale v zasebnem kazenskem postopku. Prav tako je po teh spremembah bilo veliko manj primerov preiskovalnega pripora, ki je zlagoma prenehal biti del klasičnega preiskovalnega postopka. V sredini petdesetih let je poleg tega nekoliko več kot polovica pridržanih prekršila 303. člen. Nekoliko škrbasta statistika (manjkata leti 1951 in 1952) nam pove, da je med letoma 1947 in 1962 na državni meji v Sloveniji prijatih 77.778 oseb.¹⁷ Razvoj družbe je seveda pogojeval prijave, ki tudi danes polnijo kriminalno statistiko, zlagoma se je povečevalo število kriminalnih dejanj zoper premoženje, ki so bile tudi med najslabše raziskanimi. Neraziskanih je ostajalo med 25 in 30 % vseh kriminalnih primerov, večinoma so mednje sodile kraje, drastično pa se povečuje tudi število spolnih deliktov; analitiki sicer med razloge za to navajajo tudi »izolacijo tujih delavcev v posebna naselja in željo po pridobitvi legalne pravice do abortusa«, a je k povečanju verjetno prispevala tudi povečana osveščenost prebivalstva. Relativno majhno razširjenost kriminalnih dejanj (z upoštevanjem vseh specifik časa: kazensko se je preganjalo homoseksualno populacijo, ilegalni abortus in še kaj) bi lahko sicer pripisali razprostranjenosti državnega represivnega aparata, a je vendar verjetneje to tudi odraz slovenske družbene stvarnosti.¹⁸ In kaj nam kriminalna statistika še pove: od 28.998 kriminalnih dejanj, ki so jih organi za notranje zadeve obravnavali v drugače varnostno-politično težko primerljivem položaju in v stanju posebne pripravljenosti ob Titovi smrti leta 1980, jih je le 675 oziroma 2,3 % spadalo pod Kazenski zakonik SFRJ in s tem v danes najbolj inkriminirano področje.¹⁹ Delež je ostal na približno isti ravni tudi kasneje.²⁰

17 Čelik, Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013), str. 223.

18 Vrančič, Kriminaliteta v Sloveniji v letu 1969, str. 105–113; isti, Kriminaliteta v Sloveniji v letu 1968, str. 85–93; Ivanov, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1965., str. 198–205; isti, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1964, str. 72–80; isti, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1963, str. 110–118; isti, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1962, str. 137–145; isti, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1961, str. 99–107; Pečar, Oris kriminalitete v Sloveniji v letu 1960, str. 81–101; isti, Po nekaj letih so kazniva dejanja v Sloveniji zopet narasla, str. 73–103; isti, Kljub porastu klasičnega kriminala so kazniva dejanja na splošno zopet upadla, str. 1–23.

19 Čelik, Kriminaliteta v Sloveniji leta 1980, str. 100.

20 ARS, AS 1931, A-13-19, Poročilo 1986, http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Letna_porocila_RSNZ/A_13_19_P_1986.pdf, 20. 9. 2014.

DRŽAVNA VARNOST: »OZNA SVE DOZNA«

Poraz centralističnih sil je pripomogel tudi k razkroju aparata varnostno-obveščevalne službe UDDBE, simbolu dotedanje centralistično zasnovane usmeritve, saj je prav tako leta 1967 bila federalizirana in preimenovana v SDV, ohranila pa je močan zvezni center, ki je z leti izgubljal pristojnosti in pomen. Vojaški del službe je bil že leta 1946 izločen iz tedanje OZNE, ki se je razdelila na civilno UDDBO in vojaški KOS, ta pa je bil vedno v zvezni pristojnosti.

Najbolj zloglasen vidik državne represije danes odkrivamo v delovanju in zlorabah varnostno-obveščevalnih služb. Obstoj in delovanje varnostno-obveščevalnih služb predstavlja enega izmed temeljnih vidikov državnih represivnih organov in je pomemben del varnostnega sistema države. V osnovi je bila varnostno-obveščevalna služba namenjena zbiranju, obdelavi in analizi podatkov, pomembnih za državno varnost ter za gospodarske in politične odnose z drugimi državami. Iz osnov, ki so izhajale iz zgoraj navedene definicije, se pravi delovanju proti tretjim državam,²¹ pa je njeno delovanje med razvojem obveščevalne dejavnosti kmalu prešlo tudi na domača tla, najprej v obliki protiobveščevalnega dela, se pravi boju proti tujim obveščevalnim službam, značilno za socialistične oz. splošneje enostrankarske/totalitarne države pa je tudi ustvarjanje široke mreže, ki je bila namenjena obvladovanju notranje opozicije. Jugoslovanski varnostno-obveščevalni sistem je izhajal iz sovjetskega sistema obveščevalnih služb, ki so bile prepredene v vseh porah družbenega življenja,²² tesno pa so bile povezane s celotnim represivnim aparatom. V državah s socialistično ureditvijo je bilo tudi običajno, da je varnostno-obveščevalna služba imela lastne varnostne enote, vojaške ali policijske. Tako je bilo v prvem obdobju tudi v jugoslovanskem primeru, kjer pa je bil domet varnostno-obveščevalnih služb po drastičnem skoku po koncu druge svetovne vojne kasneje predmet omejevanja. Kljub izpričani široki varnostno-obveščevalni mreži namreč lahko trdimo, da je bilo tudi delo varnostno-obveščevalnih služb podvrženo nekoliko liberalnejšemu pristopu k družbeni ureditvi, ki je značilna za Jugoslavijo, če jo primerjamo z ostalimi državami tedanjega vzhodnega bloka. Delo varnostno obveščevalnih služb je v demokratično urejenih družbenih sistemih pod nadzorom vlade in parlamenta, kar pa v monističnih političnih sistemih enostavno ni mogoče, zato je bila v jugoslovanskem primeru služba državne varnosti del tega in pod nadzorom

21 O tem vidiku jugoslovanske obveščevalne aktivnosti Duhaček, *Ispovest obaveštajca: uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*.

22 Obširnost penetracije varnostnega aparata nazorno ilustrira na medmrežju objavljena posebna zbirna evidenca Republiškega sekretariata za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, v kateri so bili hranjeni podatki služb državne in javne varnosti o več kot milijon državljanih SFRJ ter tujcih, ki so jih obravnavali ti organi. www.cae.udba.net/, 15. 3. 2011.

komunistične partije, torej političnega vrha. Težavo pri ocenjevanju totalitarnosti predstavlja umestitev jugoslovanskega eksperimenta v čas in prostor, kar je nekoč, še v času druge Jugoslavije, dobro povzel Peter Volasko: »Vsak pojav vsebuje protislovnosti in nasprotja, tako tudi socializem v SFRJ. Najprej pa se je treba odločiti, ali ga bomo preučevali 'per se', ali pa v konstelaciji z drugimi, sorodnimi in nesorodnimi.«²³

Nastanek enotne jugoslovanske obveščevalne službe temelji na dogajanju v času druge svetovne vojne. Slovensko odporniško gibanje je že leta 1941 ustanovilo Varnostno-obveščevalno službo OF (VOS), ki je bila nato na podlagi ukaza Vrhovnega štaba NOV in POJ leta 1942 nekoliko reorganizirana in s tem prilagojena usmeritvam vsejugoslovanskega odporniškega gibanja. Nastanek popolnoma enotne in centralno vodene varnostno-obveščevalne službe predstavlja ustanovitev Oddelka za zaščito ljudstva (srb. Odelenje za zaščito naroda, OZNA) 13. maja 1944, ki je bila del Jugoslovanske armade. OZNA je bila razdeljena na štiri odseke: 1. je bil zadolžen za obveščevalne informacije iz tujine, 2. je obveščevalno deloval na okupiranem ozemlju, 3. je deloval kot protiobveščevalni oddelek v vojski, 4. odsek pa je skrbel za evidenco in statistiko.²⁴ Načelnik OZNE je postal najtesnejši Titov sodelavec Aleksandar Ranković – Marko, ki je nad delom jugoslovanskega represivnega aparata bdel vse do leta 1966. Avgusta istega leta je bil nato ustanovljen še Korpus ljudske obrambe Jugoslavije (srb. Korpus narodne odbrane Jugoslavije, KNOJ), ki je predstavljal samostojno varnostno-zaščitno telo na osvobojenih delih Jugoslavije, deloval pa je tudi kot izvršni organ OZNE.²⁵ Konec druge svetovne vojne je OZNA dočkala kot del vojaškega aparata, ostala je vojaško organizirana, pa tudi njeno delovanje je bilo še vedno povezano z napetim stanjem v osvobojeni državi, saj je bila njena najpomembnejša varnostna naloga poskrbeti za pregon in uničenje preostankov novemu režimu nasprotnih gverilskih skupin²⁶ ter preprečiti njihov pobeg in krepitev v tujini.

Mirnodobna reorganizacija, na podlagi katere se je v Jugoslaviji pričel razvijati varnostno-obveščevalni sistem, je bila izvedena po sprejetju nove ustave in s tem formalni utrditvi novega sistema. 31. januarja 1946 je bila OZNA razpuščena, namesto nje pa je večino njenih dotedanjih nalog pričela opravljati nova Uprava državne varnosti oz. UDV (srb. Uprava državne bezbednosti, znana kot UDBA). Organizacija je še vedno ostala vojaško organizirana in je tako funkcionirala vse

23 Telex, 5. 1. 1989, str. 10–11, Peter Volasko, Ordine nuovo. .

24 Dornik Šubelj, Varnostno-obveščevalna služba, str. 141.

25 Vojno-obavešajna služba, istorijat; http://www.mod.gov.rs/cir/organizacija/voa/voa_istorijat.php, 25. 3. 2011.

26 O tem Premk, *Matjaževa vojska 1945–1950*.

do leta 1952. Marca 1946 se je tudi formalno iz UDV izločil tretji odsek,²⁷ ki je bil zadolžen za protiobveščevalno delo v vojski, in s tem se je jugoslovanska varnostno-obveščevalna služba razdelila na dva stebra oz. dve sferi, civilno in vojaško. Tretji odsek je do svoje priključitve h generalštabu jugoslovanske vojske marca 1948 deloval samostojno, dobil pa je tudi novo ime, ki se je kljub hitri spremembi obdržalo do konca druge Jugoslavije, Kontraobveščevalna služba oz. KOS. Leta 1955 se je KOS preimenoval v Organe varnosti (srb. Organi bezbednosti, OB) JLA in postal del zveznega sekretariata za ljudsko obrambo. Organi varnosti so delovali centralizirano, teritorialno so bili nato razdeljeni po vojaških območjih in so imeli svoje pripadnike razporejene v vseh enotah Jugoslovanske ljudske armade (JLA),²⁸ v njihov okvir pa je sodila tudi vojaška policija.²⁹ V okviru generalštaba, kjer je do tedaj KOS deloval kot XII. uprava, je ostala II. uprava GŠ, ki se je ukvarjala z analitično-strateškimi vprašanji. Še pred tem je bil leta 1953 ukinjen tudi KNOJ, ki je svoja delovna področja prepustil Ljudski milici in graničarskim enotam JLA.

Delovanje jugoslovanskega varnostno-obveščevalnega sistema v tem obdobju je relativno dobro znano in lahko ocenimo, da je bil organiziran po sovjetskih vzorcih,³⁰ njegov značaj pa se je krepil v nestabilnih varnostnih in političnih zadevah, ki so bile posledica druge svetovne vojne. Še preden pa so bile vse operacije, lov na pripadnike režimu nasprotnih oboroženih skupin) se je namreč ponekod zavlekel še v začetek petdesetih let, državne meje pa so bile vprašljive še kasneje, se je pojavil novi šok, t. j. Resolucija Informbiroja junija 1948. Izrazito vzhodno orientirana jugoslovanska notranja in zunanja politika se je znašla v sporu s svojimi dotedanjimi prijatelji in vzorniki, kar je le okrepilo potrebo po ostrejšem nastopu varnostno-obveščevalne službe, ki sedaj ni bila orientirana samo na operacije proti zahodnim nasprotnikom, ekstremni sovražni emigraciji in ostankom notranje meščanske opozicije, temveč je bila prisiljena nasprotnike iskati tudi v lastnih vrstah. Po prvih letih, ki so sledila informbirojevskemu sporu in v katerih se je jugoslovansko vodstvo poskušalo dokazati kot bolj papeško od

27 V praksi je vojaška varnostno-obveščevalna služba samostojno delovala že od leta 1945.

28 »Sodelavci tajne službe so bili povsod«. V polemiki na to izjavo Janeza J. Švajncerja Marijan F. Kranjc na podlagi lastnega dela zagotavlja, da je imela vojaška obveščevalna služba v 9. armadnem območju (tj. v Sloveniji) 80 operativnih delavcev, ki so vodili 2000 tajnih sodelavcev, od tega 1200 vpoklicanih vojakov, ki so letno rotirali, med 800 ostalimi pa jih je bilo 70 % pripadnikov stalnega sestava JLA. Približno 240 civilnih sodelavcev naj bi bilo namenjeno izključno za protiobveščevalno dejavnost. Kranjc, Bistveni ugovori na zamolčana vprašanja slovenske osamosvojitve, str. 161.

29 Kranjc, Balkanski vojaški poligon, str. 35.

30 Temu sicer oporeka general Kranjc (ob koncu svoje vojaške poklicne kariere načelnik oddelka Varnostne službe 9. armadnega območja), ki trdi, da je bil sovjetski vpliv neposreden le do preloma z Informbirojem, odjek tega je nato bil viden še do odhoda generala Miškovića z mesta vodje vojaške varnostnoobveščevalne službe (1971), sicer pa naj bi se (sam govori sicer o protiobveščevalnih metodah) bolj zgledovali po britanskih, nemški in češki službi. Kranjc, Bistveni ugovori na zamolčana vprašanja slovenske osamosvojitve, str. 162–163.

papeža s pospešenim prevzemanjem sovjetskih vzorcev, je tudi zaradi intenzivnih stikov z do tedaj osovraženim zahodom, ki je režimu omogočil preživetje, v Jugoslaviji prišlo do rahle liberalizacije in poskusa iskanja lastne poti k izgradnji socializma. Kljub vsemu je to bilo obdobje, v katerem je UDV hitro pridobivala na moči in pomenu zaradi skorajda absolutne moči,³¹ ki jo je uživala, in potrebe najvišjega vodstva po njenem učinkovitem delu, je začelo prihajati do vse večjih zlorab. Število političnih zapornikov je bilo v tem obdobju na višku, še vedno vojaško organizirana UDV pa je bila v javni zavesti še kako prisotna.³² Ob omembi represije navadno zgodovinski spomin iz zakladnice kolektivnih izkušenj izloči najhujše ekscese, ti so značilni za prvo obdobje druge jugoslovanske države in so v veliki meri vplivali na življenje vseh Jugoslovanov. Milko Mikola te procese označi za osnovno značilnost vsakega komunističnega totalitarnega sistema, ki izvaja represijo nad lastnimi državljani. Kljub ugotovitvi, da se v tem pogledu Jugoslavija ni prav veliko razlikovala od drugih držav »realsocializma«, pa ugotavlja, da je ta v različnih obdobjih dosegal različne stopnje intenzivnosti. Obdobje najhujše državne represije tako lahko zamejimo v čas med koncem druge svetovne vojne in letom 1952, v tem obdobju lahko sledimo predvsem množičnim izvensodnim pobojem, prisilnim odvzemom premoženja, režiranim sodnim procesom, pošiljanju obsojencev na prisilno delo ter izgon prebivalcev iz njihovega kraja bivanja.³³ Ob siceršnjemu optimizmu v času gradnje novega in želji po preseganju ciljev, ki po eni strani puhti iz uradnih tekstov tistega časa, bi lahko zlahka k občutku splošne klime pripisali romunsko pesem iz časa Ceauscujevega režima: »*Če živiš v Romuniji, ne misli, če misliš, ne govori, če govoriš, ne piši, če pišeš, se ne podpiši, če se podpišeš, se ne čudi*«. ³⁴ Tako pojmovanje disidentstva v Sloveniji očitno ni leglo na plodna tla, saj lahko v različnih razvojnih obdobjih opazujemo, kako se sistem na eni strani rahlja, samocenzura upada, nato pa sledi zaostritev, s katero republiško vodstvo na osnovi sporadičnih obsodb nekaterih intelektualcev jasno postavi meje svoje tolerance in zgled.

Kljub temu da je bila varnostno-obveščevalna služba poleg vojske ena najbolj samostojnih in centraliziranih teles v državi, je od petdesetih let, tedaj je namreč v Jugoslaviji potekal, vsaj na deklarativni ravni, proces decentralizacije, delovala v sklopu federalnih enot, vendar je njihovo delovanje bilo v izključni domeni zveznega centra.³⁵ Formalno je bila vključena v republiške Sekretariate

31 Formalno je sicer bila UDV dolžna sodelovati z državnim tožilstvom, vendar pa so skorajda vsi postopki od izsleditve, pripora in izrekanja administrativnih ukrepov bili v njenem delokrogu. Šturm, Dornik Šubelj, Čelik. *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, dok. 1, str. 31–55.

32 V civilno formacijo preide leta 1952. O tem Čelik, Varovanje ustavnega reda in milica. Šturm, Dornik Šubelj, Čelik, *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, str. 25.

33 Mikola, Nekatere oblike represije komunističnega režima v Sloveniji v letih od 1945 do 1952, str. 5.

34 Telex, 28. 2. 1989, str. 24, Če nisi mrtev, ni rečeno da si živ.

35 Šubelj, Varnostno-obveščevalna služba, str. 142.

za notranje zadeve in je v njihovem sklopu predstavljala I. upravo (državne varnosti), II. je bila uprava javne varnosti, III. uprava je bila zadolžena za ljudsko milico, IV. pa se je ukvarjala s splošnimi zadevami.³⁶ Delovanje UDV je tako na zveznem kot tudi na republiškem nivoju potekalo nespremenjeno skozi celotna petdeseta in prvo polovico šestdesetih let, služba je spremljala potencialne in dejanske sovražnike sistema, moč njenega prepletenega aparata pa se je v tedaj razdvojenem jugoslovanskem vodstvu začela poznati kot pomemben dejavnik. Šestdeseta leta so namreč na plano prinesla dilemo, v katero smer naj se obrne prihodnji razvoj državnega sistema, saj je struja pod vplivom partijskega teoretika Edvarda Kardelja zagovarjala pospešeno decentralizacijo in s tem zmanjševanje pomena zveznih oblasti, večina tehnokratskih republiških vodstev je želela dodatno liberalizacijo sistema, konservativno smer pa je predstavljala skupina okrog Aleksandra Rankovića, ki je ves čas po drugi svetovni vojni nadzoroval notranje zadeve in je tedaj veljal za najverjetnejšega naslednika jugoslovanskega voditelja Tita.

Nakopičena nasprotja, ki so kazala na to, da bo boj za prevlado za vodstvo jugoslovanske države po smrti tedaj že ne več rosno mladega predsednika Tita še dolgotrajen, so leta 1966 pripeljala do IV. plenuma CK Zveze komunistov Jugoslavije na Brionih, t. i. Brionskega plenuma, ki je pometel s centralistično strujo in odnesel Rankovića iz jugoslovanske politične sfere. Ozadje plenuma do danes še ni popolnoma razčiščeno, saj obtožbe proti Rankoviću niso odkrito temeljile na njegovih političnih napakah, temveč so se osredotočile na zlorabe varnostno-obveščevalne službe v frakcijske namene, predvsem po odkritju prisluškovalnih naprav v Titovi rezidenci.³⁷ Obtožbe, ki so se osredotočile na vrh UDV, so tako razbile konservativno strujo v partiji in bistveno oslabile dotedanji položaj UDV v državi. Vodstvo zveznega sekretariata za notranje zadeve je prevzel Milan Mišković, ki je dobro sodeloval z vojaško obveščevalno službo,³⁸ ki je s tem in z dobro odigrano vlogo v Brionskem plenumu dokazala svojo pripadnost režimu in prevzela pomembnejšo vlogo v delovanju režima. Kritika delovanja UDV ni zaobšla niti javnosti, saj se je na različnih forumih začelo javno govoriti o obsegu zlorab in razširjenosti delovanja službe,³⁹ ki je doživela veliko kadrovsko

36 Dornik Šubelj, Navodila varnostnim organom. Šturm, Dornik Šubelj, Čelik, *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, str. 15.

37 Teorij o dejanskem vzroku za odstranitev Rankovića in njegovih somišljenikov je veliko, saj je tudi Tito (vsaj do leta 1962) podpiral določene centralistične težnje. Ena verjetnejših je po mnenju Milana Sovilja ta, da je bil žrtvovan zaradi poenotenja tedaj idejno nehomogenega vrha jugoslovanske partije. Slabitev Rankovićevega položaja predstavlja tudi izguba določenih funkcij v zvezni upravi, v obdobju med letoma 1962 in 1966 je izgubil večino svojega vpliva v organih za notranje zadeve. Sovilj, Brionski plenum 1966. godine, str. 83 in 89.

38 Milan Mišković, tedanji zvezni sekretar za notranje zadeve (od leta 1965), je bil brat Ivana Miškovića, ki je vodil vojaško obveščevalno službo med letoma 1963 in 1971. Prav tam, str. 77.

39 Samo na Hrvaškem naj bi imela UDV 1,300.000 dosjejev, v Srbiji pa evidentiranih 200.000

čistko, že decembra istega leta pa popolno reorganizacijo. Preimenovala se je v Službo državne varnosti (SDV, srb. Služba državne bezbednosti, SDB), ta naj bi se na notranjem področju usmerila predvsem na zbiranje podatkov in obvestil, ki bi služili odkrivanju tajnih dejavnosti, usmerjenih k rušenju in spodkopavanju ustavnega reda, ne pa tudi k njihovemu preganjanju.⁴⁰ Iz delokroga SDV je bila tedaj izvzeta pravica do vodenja kazenskega postopka, izgubila pa je tudi monopol nad vodenjem službe za izvrševanje kazenskih sankcij.⁴¹ V republiške roke je prešel tudi nadzor nad mejo in mejne službe.⁴² Število delavcev SDV se je bistveno zmanjšalo,⁴³ v slovenskem delu je tako število zaposlenih padlo pod 200,⁴⁴ veliko pristojnosti pa je s področja državne varnosti prešlo v sektor javne varnosti.⁴⁵ SDV je bila od tedaj popolnoma federalizirana, čeprav je ostala tudi zvezna SDV v Beogradu, vendar pa so se njene pristojnosti iz leta v leto manjšale v korist republiških in pokrajinskih služb, samostojnejša pa je postala tudi obveščevalna služba na sekretariatu za zunanje zadeve. Značaj SDV se kljub temu na miselni ravni ni bistveno spremenil, saj lahko do razpada skupne države opazujemo prevlado starih miselnih vzorcev in ocen o prioritetah. Glavna skrb službe je bila posvečena sovražni emigraciji, čeprav je veliko skrbi posvečala tudi informbirojevski problematiki. Tudi razvoj dogodkov v drugi polovici sedemdesetih in nato v osemdesetih letih je ta tok vzpodbujal, saj je prihajalo do terorističnih poskusov nekaterih ekstremnih skupin iz tujine, in to ne le v tujini, leta 1972 je tako SDV uspela preprečiti uspeh prodora oborožene formacije

potencialnih državnih sovražnikov. Več o tem Vodušek Starič, Brionski plenum leta 1966, str. 67–88. Po drugi strani je iz objavljenega spiska dosjejev nadzorovanih oseb slovenske SDV mogoče razbrati, da so nadzorovali 17.275 oseb, zadnji je vpisan znani podjetnik Ivo Boscarol. Evidenca dosjejev nadzorovanih oseb, http://www.arhiv.gov.si/si/uporaba_arhivskega_gradiva/služba_drzavne_varnosti/evidenca_dosjejev_nadzorovanih_oseb/, 20. 9. 2014.

40 Šturm, Dornik Šubelj, Čelik, *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, dok. 5, str. 147–148.

41 Vodušek Starič, Brionski plenum leta 1966, str. 84.

42 Šturm, Dornik Šubelj, Čelik, *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, dok. 6, str. 149–150.

43 Iz poročil o delovanju sledilske skupine (ki ne pomeni operativne skupine) za Ljubljano konec šestdesetih let lahko izluščimo zanimive podatke o tem, da jo je v dveh izmenah sestavljalo skupaj ok. 20 oseb, ki so tako v dveh mesecih opravile dobrih 1200 ur sledilskega dela, pri tem pa so uporabljali precej zastarelo opremo. Njene naloge so bile: »Sledenje, pridobivanje in vzdrževanje zvez po hotelih in pri PTT, pridobivanje virov na terenu za splošne informacije, preverjanje in izdelava preverb za potrebe operativnih delavcev in lastno rabo, pridobivanje konspirativk oz. opazovalnic, izvrševanje tajnih preiskav...«. V 11 mesecih leta 1968 so tako v 900 postopkih sledili 579 »objektom«, in to v voznem parku petih vozil. Poleg svojega dela so se lahko zanašali tudi na pomoč informatorjev/sodelavcev: »Kartoteka virov po ulicah šteje 3600 občanov (področje LJ), vendar to niso viri v klasičnem smislu, temveč pozitivni ljudje, ki so voljni dati informacije o ljudeh in nas dvostransko ne zavezujejo.« SI AS 1931 G-10-2, Organizacija - sistemizacija SDV 1970, http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Organizacija_in_sistemizacija_SDV/SI_AS_1931_G-10-2_Organizacija_-_sistemizacija_SDV_1970.pdf, 20. 9. 2014.

44 Glede na zgoraj citirani dokument SI AS 1931 G-10-2, Organizacija – sistemizacija SDV 1970, je bilo v slovenski SDV v začetku sedemdesetih let sistemiziranih 278 delovnih mest, zasedenih pa 204.

45 Dornik Šubelj, Navodila varnostnim organom, Šturm, Dornik Šubelj, Čelik. *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, str. 21.

hrvaških emigrantov. Poleg tega je skrb vzbujala tudi sovjetska operacija na Češkoslovaškem, istega leta se je pričel val študentskih demonstracij, ki je nato konec leta na Kosovu prešel v splošne demonstracije proti dotedanji ustavni ureditvi, začetek sedemdesetih pa zaznamuje obračun z liberalnimi strujami v republiških vodstvih na Hrvaškem, v Srbiji in Sloveniji.⁴⁶ SDV je v takšni obliki z minimalnimi spremembami delovala vse do razpada države, z razvojem kompleksne jugoslovanske družbene ureditve pa je bila vključena v celostni sistem družbene samozaščite in je v okviru tega od leta 1979 delovala tudi na občinski ravni.

SODSTVO, POLITIČNI PROCESI IN KAZENSKO PRAVO: »KADIJA TE TUŽI, KADIJA TE SUDI«

Zelo pomemben segment državne represije je tudi sodstvo, kar je še posebej veljalo za države s socialistično ureditvijo, saj je v skladu s komunistično ideologijo bila dejanska oblast v rokah partije kot avantgarde in s tem zastopnika delovnega ljudstva. Ta težnja pa je znala biti problematična in se je v slovenskem delu sodstva še najmanjkrat pojavljala,⁴⁷ če verjamemo besedam Miloša Minića iz leta 1945 ob sprejemanju Zakona o ureditvi sodišč: »Če bi kot stalne sodnike imeli sodnike pravnike, potem bi prepustili prevlado formalni pravici. Materialno pravico morajo deliti ljudje, ki znajo varovati pridobitve narodnoosvobodilnega boja. Politični smisel in pomen novih zakonov bolje cenijo ljudje iz NOB kot pravniki, ki tolmačijo črko zakona.«⁴⁸ Najpomembnejša lastnost partije naj bi bila monolitnost, kar se je prenašalo tudi na oblast. Sodstvo kot tretja veja oblasti tako niti formalno, vsaj v začetni fazi, ni bilo neodvisno, temveč je podlegalo neposrednim intervencijam izvršilne veje oblasti, tudi lokalne, postopke pa je pogosto vodila UDV. To je predvsem značilno za obdobje od konca druge svetovne vojne do leta 1953, ko je s sprejetjem ustavnih zakonov in sprememb v družbi položaj vsaj formalno postajal bolj običajen sedanjemu pojmovanju sodstva, saj je to igralo bistveno bolj represivno vlogo v povezavi z ostalim represivnim aparatom. Sodišča so bila pod nadzorom lokalnih oblasti, zato je pogosto prihajalo do zlorab, pomoč pri tem pa so nudili tudi dokaj ohlapni zakoni, predvsem na področju političnih prestopkov. Po letu 1953 se je položaj bistveno izboljšal, za slovenske razmere pa je značilen

46 O tem priča vsebina Informativnega biltena SDV z začetka sedemdesetih let, ki je ob tem obravnaval tudi odklone med inteligenco. – AS 1931, MFZ A-21-26, Informativni bilten SDV za leto 1972, http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Informativni_bilteni_SDV/SI_AS_1931_MFZ_A-21-26_INFORMATIVNI_BILTENI_SDV_-_1972.pdf, 20. 9. 2014.

47 V Sloveniji je bilo med 144 stalnimi sodniki leta 1951 20 takih, ki niso imeli pravne izobrazbe. Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 13.

48 Perišić, *Diplomatija i kultura*. str. 14.

dokajšen upad političnih procesov, od cca. 1000 med letoma 1947 in 1950 na 207 leta 1952, nato pa na 91 v naslednjem letu, in pod 50 v naslednjih.⁴⁹ Nov zagon je republiški suverenosti dala ustanovitev republiških ustavnih sodišč na osnovi zvezne ustave iz leta 1963. Do tedaj Jugoslavija ustavnega sodišča ni imela in so bile za varstvo zakonitosti zadolžene kar družbenopolitične skupnosti. S tem je v republiške roke prišel tudi najvišji segment sodstva, ustavno sodstvo, ki je bilo zelo pomembno pri pridobivanju suverenosti, saj je republiška ustava odslikavala zvezno in je na ta način lahko slovensko ustavno sodišče odločalo o vseh vprašanih, povezanih z republiško zakonodajo, deloma pa tudi zvezno. Precej pozno je na republiški ravni prišlo do popolnega prevzema še ene pomembne veje v pravosodju. Šele ustavne spremembe iz leta 1974 so omogočile prevzem javnega tožilstva v republiške roke (zakon 1977, deluje od 1979). Kljub temu da je javno tožilstvo bilo organizirano po teritorialnih osnovah in je dobivalo smernice tudi iz republike, je delovalo kot organ zvezne vlade in po navodilih zvezne in republiške skupščine.⁵⁰ Sodni aparat je bil tako prvi popolnoma vključen v republiško suverenost, iz tega je bil izvzet le en segment, ki je vedno sodil v zvezno pristojnost – vojaško sodstvo, kar pa politično ni bilo problematično vse do leta 1988, ko so je prav ob tem vprašanju začelo vnemati slovensko javno mnenje v času procesa proti četverici. Dejstvo, da sta tako tožilstvo kot ostanek pravosodnega sistema delovala v skladu s tekočimi tendencami oblasti,⁵¹ je razvidno tudi iz pisanja beograjskega tiska. V beograjski Dugi je leta 1987 novinar na pobudo »enega izmed bralcev« izločil nekaj »karakteristično slovenskih situacij« (alternativna gibanja, protestne letake o referendumu, vsebine člankov v Mladini in razpravo o civilnem služenju vojaškega roka) ter poskušal prikazati, kako se obnaša slovensko javno mnenje in kaj bi se zgodilo v podobni situaciji v katerem od drugih sedmih jugoslovanskih okolij. »Kolikor je naloga privlačna, je tudi skrajnje delikatna. Ne zaradi pomanjkanja informacij, temveč zaradi tega, ker bi takšne primerjave lahko dvignile politično viхро. To je sicer domneval tudi bralec sam, saj je na vprašanje, kaj bi se zgodilo, če bi v katerem drugem okolju mladinci delili provokativni letak proti ekološkemu samoprispevku, odgovoril: 'Verjetno bi jih krivdno preganjali.'⁵²

49 Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 73.

50 Bizjak, *Pravosodje v letih 1945–1991*, str. 290–293.

51 »Klasični kriminal je bil v prvih povojnih letih deležen precej manjše pozornosti, čeprav se je zaradi neurejene pogosto dogajalo, da so skušali javni tožilci tudi najbanalnejšim dejanjem pripisati politično težo.« Režek, *Neodvisnost sodstva na preizkušnji*, str. 83.

52 Duga, 7.-20. 2. 1987, št. 338, str. 8, Đukić, Šta žele Slovenci.

SLOVENCİ IN VOJSKA: »KAD U VOJSKU POĐEŠ«

Izven dosega republiškega vodstva je ostala vojaška sfera, z izjemo kasneje nastale Teritorialne obrambe, ki je ves čas obstoja druge Jugoslavije bila zveznega značaja in imela močno vlogo v oblikovanju zvezne politike, v vse bolj nehomogeni Jugoslaviji pa je poleg Tita predstavljala edino vsezvezno kohezivno silo. Jugoslovanska armada (po 1951 Jugoslovanska ljudska armada) je že v začetnem obdobju takoj po prenehanju sovražnosti spremenila svoj do takrat nacionalno homogeni koncept in enote pričela popolnjevati na eksteritorialen način. S tem so izginile do tedaj homogene slovenske enote, že pred tem pa tudi poveljstvo.⁵³ V domeni vojske pa ni bila le obramba ozemlja pred zunanjimi vplivi, kar je nedoločno predvidevala prva jugoslovanska ustava iz leta 1946, temveč je sčasoma dobila nalogo, da brani *«neodvisnost, suverenost, teritorialno neokrnjenost in z ustavo določeno družbeno ureditev.»*⁵⁴ V času druge Jugoslavije je bil sedež armadnega poveljstva za Slovenijo v določenih obdobjih tudi izven območja republike, armadno poveljstvo pa je pokrivalo mnogo večji teritorij. Popolnoma drugače je bilo s Teritorialno obrambo, ki je nastala po spremembi oziroma doslednem uvajanju vojaške doktrine, ta se je razvijala že od petdesetih let,⁵⁵ po vpadu sil Varšavskega pakta na Češkoslovaško. Koncept »splošnega ljudskega odpora«⁵⁶ je predvideval ponovno vrnitev h koreninam partizanskega vojskovanja, zato je bila večina prebivalstva vključena v takšno ali drugačno obliko obrambnih struktur,

53 1. maja 1945 je vrhovni poveljnik JA Josip Broz-Tito podpisal ukaz o vojaškoteritorialni razdelitvi jugoslovanskega ozemlja ter formiranju in razmestitvi operativnostrateških poveljstev. Formiranih je bilo 6 armad, slovensko ozemlje je bilo v okviru 4. armadne oblasti s sedežem v Ljubljani, ki pa je bilo leta 1948 ukinjeno in priključeno petemu območju s sedežem v Zagrebu. Od slovenskih enot je v okviru 4. oblasti prišla le ena. Švajncer, Ukinitvev slovenske partizanske narodnoosvobodilne vojske, str. 16.

54 Čelik, Pravne določbe o uporabi oboroženih sil pri nas za neobrambne naloge (1850–2011), str. 335.

55 *»Koncept splošne ljudske obrambe ni teoretična novost. Treba pa je poudariti, da je Titova uporaba tega koncepta v vseljidski obrambni vojni v obdobju med 1941. do 1945. letom bila ne le edina dejansko mogoča in realna pot k zmagi v osvobodilnem boju in revoluciji, temveč je, s teoretičnega pogleda, bila enakovredna znanstvenemu odkritju. Z oživitvijo Marksovih, Engelsovih in Leninovih konceptov o oboroženem narodu je Tito napravil velik korak v napredku revolucionarne misli in dela na enem izmed najvažnejših področij družbene prakse. Veličina Tita kot revolucionarja, inspiratorja in stratega revolucije na jugoslovanskem ozemlju je v tem, da se je z uporabo dialektične metode analize in sinteze družbenih dogajanj v Jugoslaviji, pa tudi v svetu, spregledal celoto in specifičnost jugoslovanskih pogojev in v skladu z njimi povedel ljudstvo v vojno in revolucijo. Če v Titovem delu ne bi bilo ničesar revolucionarnega, ničesar, kar bi bilo odkritje po Engelsovih znanstvenih kriterijih, bi bilo tudi to dovolj za trditev, da je Tito na področju vojaške umetnosti odprl novo epoho v zgodovini vojn, epoho vseljidskih osvobodilnih vojn, ki traja že več kot tri desetletja.»* Ljubičić, *Opštenarodna odbrana-Strategija mira*, str. 15.

56 Splošni ljudski odpor in družbena samozaščita (po letu 1978) je bila doktrina obrambe notranje ureditve in teritorialne obrambe jugoslovanske države, v kateri se je izkazovala po eni strani totalnost (vse prebivalstvo je na takšen ali drugačen način vključeno v sistem obrambe), po drugi strani pa se je popolnoma vklapljala v idejne vzorce jugoslovanskega razvoja marksistične misli, saj je podružabljala tudi obrambni sektor oz. »odpravljala monopol države na področju varnosti v smislu odmiranja varnostnih funkcij države...« Janežič, Kranjčević, *Družbena samozaščita.*, str. 370; Marijan, *Slom Titove armije*, str. 33.

ki pa so spadale pod republiško pristojnost, seveda tudi zaradi financiranja. Na tak način je Slovenija sčasoma, nazadnje na osnovi zveznega zakona o splošni ljudski obrambi iz leta 1982, uspela pridobiti samostojne vojaške enote, ki so bile v mirnodobnem času pod republiško kontrolo in iz katerih je kasneje nastala slovenska vojska.⁵⁷ Težnje k večji samostojnosti niso ostale popolnoma neopažene, kot priča intervju z dr. Radoslavom Stojanovićem v Dugi leta 1988. Ob navijaškem vzdušju, ki je obeleževalo vprašanje ustavnih sprememb, je o kritičnih mislih na račun JLA dejal: *»Ne mislim, da bi tudi vojska ne smela biti predmet kritike. Vendar pa menim, da če se v nekaterih okoljih v naši državi JLA doživlja kot tuja in se zahteva oblikovanje svoje lastne, potem je to korak naprej k razbijanju Jugoslavije. Saj so celo klasične konfederacije imele skupno vojsko. Ta je bila tudi eden od glavnih vzrokov za vzpostavljanje zveze.«*⁵⁸ Po drugi strani pa lahko trdimo, da je proti koncu sobivanja v skupni državi vedno bolj slabela civilna politična oblast in s tem tudi nadzor nad vojsko, kar je vojaška elita v poskusu zapolnitve nastale praznine izkoristila za vstop na področje civilne oblasti. Vojska je v veliko delih Jugoslavije tedaj predstavljala osovraženo zvezno državo, zaradi česar je bila postavljena pred različne izzive javnosti, ki se jih je vedno bolj bala, mlajša generacija pa je do JLA razvijala vse bolj negativne občutke.⁵⁹

Miselne spremembe, ki so v jugoslovansko stvarnost pripeljale koncept splošne ljudske obrambe, pa se niso pojavile same od sebe prav zaradi panike v času Praške pomladi, koncept se je razvijal že vse od petdesetih let, po Rankovićevem padcu pa lahko trdimo, da je prišlo tudi do resne destabilizacije jugoslovanskega notranjega varnostnega sistema. Po drugi strani pa je ravno obdobje sprememb osnovnih obrambnih konceptov sovpadalo z »liberalizacijo« politike v zahodnih delih federacije. Ta je v začetku sedemdesetih doživela resen udarec in TO je denimo na Hrvaškem doživela suspenz celotnega republiškega štaba, ki se je kompromitiral v času maspoka, pa tudi slovensko vodstvo TO se je znašlo pod ognjem zaradi afer v zvezi z nakupom orožja v tujini in »sfabricirani« Zeleni knjigi, zbirki depeš o slovenskih odcepitvenih težnjah, ki naj bi potovale med avstrijskim vojaškim atašejem in dunajskim ministrstvom.⁶⁰ Temu je pritrjevala tudi vojaška obveščevalna služba, vsaj sodeč po dokumentu, ki ga je objavil generalmajor Lado Kocijan. Dokument je bil dostavljen obrambnemu ministru (sekretarju za ljudsko obrambo) generalu Nikoli Ljubičiću, ta naj bi ga osebno predal maršalu, ki je nanj dopisal: *»To traži ozbiljno političko rešenje.«* Kocijanov

57 V osemdesetih letih je Teritorialna obramba v Sloveniji, vsaj po besedah njenega tedanjega vodje Milovana Zorca (1982–1986), dosegla visoko raven organizacije in usposobljenosti in nikakor ni bila zgolj privesek vojske, tj. JLA. Zorc, Teritorialna obramba Slovenije v letih njene dozorelosti, str. 53.

58 Duga, 16.–29. april 1988, št. 369, str. 17, Štavljanin, Promene za status kvo.

59 Peinkihar, Civilno-vojaški odnosi v nekdanji SFRJ in Sloveniji, str. 32.

60 Munda, Beograjska spletko.

povzetek trdi, da je bilo iz dokumenta razvidno mnenje »vodilnih slovenskih kadrov, ki so se zoperstavljali Francu Popitu«, ki naj bi bilo naslednje:

- »Tito je začel prakso militarističnih oblik odnosov v vodenju;
- problem odnosov med republiko in federacijo je star toliko kot država, a se tega ne priznava;
- ideja, da kdo misli na odcepitev od Jugoslavije, ni resnična, vendar pa obstaja močna težnja po zagotavljanju večje samostojnosti v okviru Jugoslavije;
- problem mednacionalnih odnosov in odnosov Slovenija – federacija je potrebno priznati, vendar pa se ga ne da reševati z grožnjo armade;
- ZK je postala režimska partija, ki ji manjka kreativnosti, ki jo je imela pred prihodom na oblast;
- generacije, ki prihajajo, bodo gradile družbo tako, kot jim bo ustrezalo in ne po željah sedanje vodilne generacije;
- družbo je potrebno graditi na ekonomskih, ne pa na teorijah politologov;
- razširjeno je prepričanje, da je marksizem stvar preteklosti in da je v Sloveniji mogoče socializem graditi tudi brez marksizma;
- v Sloveniji še ni izrečena zadnja beseda, niti ne v okviru Slovenije niti ne na relaciji Slovenija – federacija;
- boj za popolno samostojnost in neodvisnost Slovenije s poštenim dogovorom v jugoslovanski federaciji se povsem po naključju pokriva s stališčem Žebota⁶¹;
- v političnem življenju je potrebno uvesti pluralizem in tako depolitizirati izvršno oblast, ki naj vodi nacionalno politiko samostojno in zagotovi demokracijo kulturnih institucij;
- nihče nima nič proti armadi, je pa Sloveniji prav Tito zagrozil z njo;
- Avšič⁶² je aktiviral vprašanje jezika v armadi, iz njegovih pisem marsikaj ni sprejemljivo, samo Slovenci naj bi služili v Sloveniji – od vsakega nesprejemljivega predloga naj se ne dela političnega problema. Vprašanje temelji na obljubi Tita v Jajcu, ki ni bila izpolnjena;
- GŠ TO meni, da je potrebno razviti lastno funkcijo preskrbe in razbiti monopolizem vojaške industrije;
- to, da četrt slovenskih rekrutov služi vojsko v Sloveniji, predstavlja slovenski oblasti velik uspeh.«

Te teze so povzročile tudi to, da je general Ivan Dolničar v Beogradu organiziral okroglo mizo z naslovom Družbeni aspekti ljudske obrambe, kjer je bilo opozorjeno na slovensko dojetje problema. Vodilna misel simpozija je namreč bila, da je treba opozoriti na nevarnost vojaške moči JLA v družbi.⁶³

61 Ciril Žebot, politični emigrant, avtor tedaj zloglasne knjige Slovenija - včeraj, danes in jutri. Njegov obisk v Sloveniji je bil eden od glavnih političnih očitkov Stanetu Kavčiča.

62 General Jaka Avšič.

63 Kocijan, Doktrina in strategija splošne ljudske obrambe: Teritorialna obramba kot najvišja oblika organiziranosti za odpor in kot del oboroženih sil, str. 27–30.

Slovenski odnos do zvezne armade je bil, vsaj po branju spominov nekaterih znanih Slovencev, npr. igralca Poldeta Bibiča,⁶⁴ nekoliko manj navdušen kot v ostalih republikah, predvsem že v samem odnosu do vojaškega poklica in vojaške tradicije, zato je bila slovenska prisotnost v JLA manjša, kot bi sicer lahko bila. Poskusi, da bi na različne načine, od zdravniških potrdil o nesposobnosti do namernega igranja psihičnih bolezni ali izigravanja sistema, so postajali iz leta v leto pogostejši primer, upornost ali apatičnost do hegemonije jugoslovanske armade pa je v osemdesetih postajala vse očitnejša, kar Tanja Petrović presoja na podlagi portretov jugoslovanskih vojakov iz tistega časa.⁶⁵ Demilitarizacija slovenske družbe je očitno naraščala tudi z dvigom izobrazbene strukture, dohodom in na podlagi idej, ki so prihajale iz tujine v šestdesetih in sedemdesetih letih. Velikokrat slišane vojaške zgodbe še danes jasno kažejo na relativno surovost in popreproščene obrazce, ki večini vojaških obveznikov ni bila najbolj po volji.⁶⁶ Po drugi strani pa lahko trdimo, da je seveda naborniški sistem vsaj med rekruti zagotavljal veliko udeležbo slovenskih fantov v vojski, večje težave so se že kmalu začele pojavljati v pomanjkanju poklicnih kadrov v JLA, saj je bilo recimo interesa za podčastniški položaj med slovenskimi fanti iz leta v leto manj. Manjšemu zanimanju za vojaško kariero je verjetno botroval tudi višji slovenski življenjski standard, večje zanimanje in nesorazmerno dobro zastopanost pa lahko spremljamo med vojaškimi piloti in v mornarici.⁶⁷ Povsem drugače pa je seveda bilo med vodilnimi kadri, saj je zadnja jugoslovanska ustava zagotavljala enakomerno nacionalno porazdeljenost na vodilnih mestih. Kriterij enakomerne porazdelitve je bil sicer težko izvedljiv, težje kot v civilni sferi,⁶⁸ vendar pa je bilo denimo leta 1963 v vojski 9.9 % generalov slovenskega rodu (glede na 8.6 % vsega jugoslovanskega prebivalstva).⁶⁹ V nadaljevanju je ta delež zgolj naraščal, do 10,4 % leta 1985 (ob upoštevanju, da je v JLA vladala tudi precejšnja inflacija

64 Bibič, *Pravljicar – spominske skice*.

65 Petrović, *Studijski portreti vojakov JLA : o možnostih interpretacije*, str. 331.

66 Po drugi strani pa še danes omemba vojaškega pasulja ali »SMB kroglic«, tj. graha, botruje skorajda nekoliko solzavim nostalgичnim izbruhom, če lahko verjamemo uvodniku v rekordnem času večkrat ponatisnjenemu reprintu kuharskega priročnika iz JLA. – Jokić et al., *Recepture za pripremanje jela u Jugoslovenskoj narodnoj armiji*, str. 2.

67 Vojaške akademije so bile izven Slovenije, med slovenskimi fanti pa sta bili nekoliko bolj priljubljeni le letalska v Zadru in tehnična v Zagrebu, na bolj strokovno teoretični ravni pa je od leta 1976 v Sloveniji obstajal študij SLO in DS na FSPN v Ljubljani (od leta 1986 smer obramboslovje). Gl. Jelušič, *Dopolnilna, kompetitivna ali samostojna vojaška sila: viri legitimnosti Teritorialne obrambe Slovenije*, str. 62.

68 Mile Bjelajac omenja tudi izjavo zveznega obrambnega sekretarja Ivana Gošnjaka, ko je sprejel delegacijo okoli desetih generalov, ki so se zavzemali za (sicer nekoliko z zdravo logiko skregano) uveljavitev samoupravnega sistema v armadi. Bjelajac, *JLA v šestdesetih in prvi polovici sedemdesetih let*, str. 94.

69 Prav tam, str. 103.

okrog generalskih činov,⁷⁰ od 74 leta 1945 do kar 330 v sredini osemdesetih let), medtem pa je drastično upadal delež Slovencev med oficirskim kadrom, od 9,7 % leta 1945 do zgolj 2,6 % leta 1985.⁷¹ Majhen interes za vojaške poklice so zaznali tudi v političnih strukturah, predsednik SZDL Jože Smole je na vprašanje, ali bo JLA leta 2020 brez slovenskega oficirskega kadra, dejal: *»Nenehno slabljenje zastopanosti Slovencev v starešinskem kadru JLA bistveno hromi pomembno komponento suverenosti in federativnosti slovenske republike v jugoslovanski skupnosti«,* nakar je Anton Bebler na seji RK SZDL leta 1989 pojasnil: *»Za vojaške poklice se prijavljajo predvsem tisti mladi Slovenci, ki soglašajo z ideologijo ZK, ki niso kritični do razmer v naši družbi, katerih starši, predvsem oče, so člani ZK, tisti, ki so nižje od povprečja vrednotijo znanje, ustvarjalnost in pomen osebnih svoboščin, tisti, ki so se v Slovenijo priselili od drugod in tisti, ki imajo osebne stike z vojaškimi oblastmi, ki so se že odločili za vojaško šolo.../...Gre torej za procese politične, nazorske in tudi intelektualne selekcije. Na odločanje za šolanje na vojaških šolah negativno vplivajo vernost (osebna ali starševska), izobrazba staršev (tem višja je, toliko manjša je možnost, da se bo sin odločil za ta poklic), dohodki staršev (čim višji, tem manj možnosti je, da se bo mladenič odločil za vojaško šolo) in ne nazadnje spol, saj v glavnem deklet ne sprejemajo na vojaško šolo.«⁷²*

Do leta 1968 je JLA predstavljala edino obrambno silo, tudi t. i. stražarske enote v občinah⁷³ so bile pod njenim nadzorom, nato pa je invazija sil Varšavskega pakta na Češkoslovaško leta 1968 pretresla ustaljene vzorce postavitve jugoslovanskega obrambnega sistema. Ponovno je prišlo do prevrednotenja mogočih smeri napada agresorja, v šestdesetih letih je namreč armadni vrh večino sil vložil v načrtovanje obrambe proti napadu z Zahoda. Kljub temu da se invazijo redno omenja kot vzrok za spremembe v jugoslovanski obrambni politiki, pa lahko pritegnemo mnenju Janeza Slaparja, da je bila težnja po razvoju SLO in DS (oziroma uporabi partizansko gverilske taktike bojevanja v primeru sovražne invazije) prisotna že od spora z Informbirojem, le razvoj zunanjepolitičnega dogajanja jo je potisnil na stranski tir, tako da so praški dogodki bili bolj povod kot pa vzrok. Osnovni koncept je bil, vsaj piscem v reviji Nova obramba, popolnoma jasen: *»Po novi vojni doktrini je bila obramba sestavljena iz treh glavnih komponent: operativne*

70 Po drugi strani pa se je zaradi republiškega ključa »kopičilo število polkovnikov«, sicer sposobnih srbskih oficirjev, ki pa niso mogli napredovati. Jelusič, Dopolnilna, kompetitivna ali samostojna vojaška sila : viri legitimnosti Teritorialne obrambe Slovenije, str. 62.

71 Guštin, Die nationale Militärelite in einer multinationalen Armee: am Beispiel Sloweniens 1945–1991, str. 188.

72 Delo: Sobotna priloga, 28. 1. 1989, str. 17, Okrogla miza: Problemi in perspektive obrambnih poklicev / Ali bo JLA leta 2020 brez slovenskih oficirjev?.

73 Po letu 1955 je bil na ozemlju Jugoslavije vzpostavljen t. i. komunalni sistem, v katerem je osnovo državotvorno celico predstavljala občina in na tej osnovi je mogoče to razumeti kot decentralizirano centralizacijo.

vojske (kopenske enote, protiletalska obramba, vojna mornarica in vojno letalstvo); Teritorialna obramba (partizanske, teritorialne in diverzantske enote in enote službe civilne zaščite) ter druge oborožene sile, ki so jih ustanovljale družbenopolitične skupnosti, delovne in druge organizacije. Operativne enote (JLA) bi tako prve sovražnikove udarce prestregle, in to z nalogo, da sovražnika zadržijo in s tem ustvarijo pogoje za preusmeritev vse dežele na vojni tir. Sile Teritorialne obrambe pa ne bi zapustile svojega ozemlja niti tedaj, če bi ga sovražnik zasedel. Pravzaprav bi šele takrat skupaj z vsemi drugimi silami odpora najmočnejše razvijale svoje akcije v zaledju. Zato bi morala v primeru, če bi bil napadalec mnogo močnejši, in če bi dosegel začetne uspehe, njegova moč na fronti iz dneva v dan pojemati, ker bi bil prisiljen velik del svojih sil uporabiti za zavarovanje zaledja, izpostavljenega stalnim udarcem Teritorialnih enot.«⁷⁴ Slovenska skupščina je hitro, že konec oktobra, sprejela prve sklepe o ustanovitvi štaba za splošni ljudski odpor, ustanovljen je bil konec novembra, čeprav je formalno bila Teritorialna obramba zakonsko uvedena z zveznim zakonom o ljudski obrambi, ki je bil sprejet šele februarja 1969. V istem letu je zaradi reorganizacije JLA prišlo tudi do ustanovitve 9. armadnega območja s sedežem v Ljubljani, ki je pokrival skoraj celotno območje republike, tako TO (z mnogimi generali še iz partizanskih časov) kot 9. armadno območje pa je kljub določenim pritiskom konec osemdesetih let ves čas obstoja vodil general slovenskega porekla.⁷⁵

Odnosi med slovenskim političnim vrhom in Generalštabom JLA so v osemdesetih letih začenjali postajati vse bolj napeti. Prav zakon iz leta 1982 je bil tudi eden od razlogov za ponovno zaostritev, saj je sicer še okrepil koncept splošne ljudske obrambe, vendar pa je predvideval široko reorganizacijo in zmanjševanje števila vojakov pod orožjem, predvideval pa je tudi večji vpliv na republiške štabe Teritorialne obrambe. Nadzor republik bi se s tem nekoliko zmanjšal, slovensko vodstvo pa je že od samega začetka nasprotovalo temu tudi zaradi ukinitve dotedanjega 9. armadnega območja in preselitvi sedeža vojaških oblasti v Zagreb, kjer je bil sedež novega 5. armadnega območja. Nasprotovanje republiških vodstev, predvsem slovenskega, je to reorganizacijo prestavilo vse do leta 1987/1988.⁷⁶

Najpomembnejši razkorak med JLA in slovensko politiko je po mnenju Stefana Luse predstavljalo, vsaj po slovenskem mnenju,⁷⁷ predrago financiranje programa

74 Bolfek, *Teritorialna obramba kot oblika vojaške organizacije*, str. 17.

75 Guštin, *Teritorialna obramba – vojaška potreba ali politični projekt 1968-1988*, str. 286.

76 Guštin, *Jugoslovanske oborožene sile v osemdesetih letih*, str. 1184.

77 General Jovan Matović, tedanji direktor državnega podjetja Jugoimport, ki je obvladovalo prodajo orožja na tuja tržišča (v sklopu Zvezne direkcije blagovnih rezerv), trdi, da je bil omenjeni vojaški razvoj skorajda popolnoma pokrit iz sredstev, ki jih je na ta račun dobivala JLA. Matović, *Vojni poslovi Jugoslavije i svet XX. veka*. Podobno mnenje zastopa tudi zgodovinar Mile Bjelajac, ki v gospodarskih uspehih jugoslovanske vojne industrije vidi koheziven dejavnik jugoslovanske zvezne

modernizacije jugoslovanske vojske in s tem povezana enormna vlaganja v vojaško industrijo, v oči pa je najbolj bodel želeni razvoj jugoslovanskega nadzvočnega lovca.⁷⁸ Prva javna negotovanja so prihajala iz organizacije ZSMS, ki se je skozi osemdeseta, predvsem na podlagi tedaj do politične ureditve najbolj kritičnega časopisa Mladina, izkazala kot eden od najbolj kritičnih dejavnikov slovenske politike nove generacije. Kritični pa niso bili le v mladinski organizaciji, nekaj kritičnih pripomb tedanjega predsednika ljubljanskega izvršnega sveta Jožeta Smoleta je privedlo razdraženi generalštab do tega, da so o teh napadih govorili tudi na seji predsedstva SFRJ. V debati je tedanji slovenski član predsedstva France Popit⁷⁹ celo dejal, da so enote teritorialne obrambe boljše izurjene in zato lahko v krajšem času organizirajo obrambne aktivnosti kot pa tiste iz redne vojske.⁸⁰ Nova generacija politikov je v nekoliko bolj sproščnem političnem ozračju začela razmišljati tudi o problemu slovenske prisotnosti v JLA.⁸¹ Problem uporabe slovenskega jezika, ki se je sicer pojavljal že prej, je ponovno postal predmet javne razprave po članku Janeza Janše v prvi številki revije Problemi, ta je tam predlagal celo ustanovitev etnično homogenih enot, kar je poleg vojske razburilo tudi druge republike. Poleg tega sta npr. Janez Stanovnik in Ciril Zlobec pričela ponovno omenjati ukinitve slovenske partizanske vojske v letu 1945, Stanovnik pa je vse manjšo prisotnost slovenskih kadrov v vojski povezal celo z dejstvom, da bi Slovenci raje služili v republiški vojski. Težavo lahko opredelimo tudi na podlagi nekoliko drugačnega razvoja NOG v Sloveniji, saj je za razliko od ostalih delov Jugoslavije bila Slovenija edina pokrajina, kjer je državni aparat organizirala civilna oblast, »saj je bila partizanska vojska le 'udarna pest' mnogo širše in razvejane odporiške organizacije, ki je bila do leta 1943 tudi koalicijska.« V drugih delih Jugoslavije je proces potekal v obratnem vrstnem redu, civilne organe je postavljala vojska, »kar je imelo trajno posledico v teh odnosih in armadni vrh se ni nikoli počutil povsem podrejen organom federacije.«⁸² Dober razlog ponuja tudi Ljubica Jelušič, ki vidi v JLA naslednico tradicij NOB in socialistične

države. Bjelajac, Doprinos vojnog faktora ekonomskom razvoju društva. Predavanje na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 23. 4. 2009.

78 O nenehni težnji jugoslovanske vojske po lastnem razvoju visoke tehnologije na področju letalstva in njenih uspehih gl. Rendulić, *General avnojske Jugoslavije*.

79 Ta je sicer predstavljal konzervativno strujo v Zvezi komunistov Slovenije. Repe, Prinčič, *Pred časom*, str. 25.

80 Glede tega je bilo sicer predvideno, da so enote TO organizirane v 6 urah, medtem ko so rezervne enote JLA bile pripravljene šele v 24 do 48 urah. Slapar, *Izkušnje razvoja Teritorialne obrambe in priprave na osamosvojitve ter vojna za samostojno Slovenijo*, str. 67.

81 Po drugi strani pa je ta sproščenost bila zgolj navidezna, saj sta vojaška in civilna obveščevalna služba že od začetka osemdesetih let intenzivno nadzirali mladinsko organizacijo, na služenju vojaškega roka pa so Slovence in Albance posebno obravnavali, podobno kot Hrvate v sedemdesetih letih. Guštin, *Zasuk v slovenski politiki – proces proti četverici*. str. 1190; Leljak, *Sam proti njim*, 2, str. 47.

82 Repe, *Obrambna vprašanja in odnosi JLA – Slovenije do napada na Slovenijo. V: Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II*, str. 290.

revolucije, ki je vzdrževala tudi lasten partijski aparat, vendar je v času pred Titovo smrtjo dajala vtis, da je popolnoma pod civilnim nadzorom. Po njegovi smrti pa je poskušala vse bolj vplivati na politične odločitve, njena legitimacija pa je slonela prav na partijski organizaciji v vojski. Do Titove smrti tako skoraj ni bilo mogoče, da bi vojaški poveljnik nastopil s kritiko civilne politike, kasneje pa je vojaški vrh presodil, da mora imeti svoje javno mnenje jasno izraženo, seveda zaradi boja za lastne interese. To je postajalo posebej pomembno konec osemdesetih let, ko usiha pomen ZKJ, centri moči pa se ustvarijo v zvezni politiki (vlada, predsedstvo) in v republiških centrih. Jugoslovanski vojaški vrh je tako v osemdesetih letih presodil, da ni dovolj, da je zgolj instrument politike, temveč ja vanjo želel tudi aktivneje vstopiti, javno razpravljati tudi o civilnih problemih, pri tem pa ni prenesel nobene kritike ali ugovora. »Jugoslovanskim generalom torej ni treba nasilno odstraniti civilnih uradnikov, da bi sami stopili v politiko (kot se običajno zgodi ob vojaškem udaru), kajti – so že na sceni, s katere se ne želijo umakniti. Politiko so naredili za instrument svojih interesov po zagotovljenem deležu finansiranja (ne glede na ekonomsko krizo).«⁸³ Pojavljale so se vse glasnejše zahteve po slovenskih enotah, predsedstvo republike pa je pričelo razmišljati o ustanovitvi slovenske vojaške akademije.⁸⁴ Vse to dogajanje pa je za seboj imelo močan vzrok v finančnih idejah zvezne vojske, ki je za redno vzdrževanje svojega sestava potrebovala dodatna sredstva, ki jih vse bolj zmedeni državni proračun ni več mogel redno dovajati. Leta 1987 je generalštab v zveznih strukturah aktivno lobiral za uvedbo davka, ki bi se zlival neposredno v vojaško blagajno, temu pa so na slovenski strani seveda oporekali, ker bi s tem izgubili vsak nadzor nad financiranjem vojaškega aparata. Jugoslovanski vojaški vrh je v tem trenutku slovensko republiško vodstvo obtoževal, da je prišlo pod vpliv »opozicije«. V tem obdobju pa je odnose med republiko in JLA še podžigalo pisanje tednika Mladina, ki se je osredotočilo na razvejano trgovino z orožjem, JLA je preko zveznega direktorata za blagovne rezerve namreč svoje blagajne izdatno polnila s prodajo orožja državam tretjega sveta, trgovina pa ni slonela na ideoloških temeljih, kot je bilo to v navadi v prejšnjih obdobjih, temveč je bila povsem komercialnega značaja.⁸⁵ Admiral Branko Mamula, ki je bil tedaj na čelu zveznega sekretariata za obrambo, je postal glavna tarča, posebej po svojem »uspešnem trgovskem obisku« v Etiopiji,⁸⁶ predstavljen je bil kot trgovec s smrtjo, razkrivalo se je nepravilnosti v

83 Jelušič, *Dopolnilna, kompetitivna ali samostojna vojaška sila: viri legitimnosti Teritorialne obrambe Slovenije*, str. 62, str. 58, 60.

84 Lusa, *La dissoluzione del potere*, str. 228–231.

85 Prav tam, str. 232–233.

86 O tem je sicer pred tem pisalo tudi Delo na podlagi informacij dopisnika iz Nairobija, pri tem pa ni bilo osamljeno, saj so vojaški analitiki v letu 1987 naštel veliko količino »napadov na JLA« v slovenskem tisku, res pa je tudi, da vojska, «nedotakljiva kovačnica bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov», ki je delovala kot sedma republika, javne kritike pač ni bila vajena in se je nanjo bolj ofenzivno

zvezi z gradnjo njegove počitniške hiše, Mladinin slogan in naslov uvodnika pa se je glasil: »*Mamula go home*«. ⁸⁷ Mamula je mesto zveznega sekretarja za obrambo zapustil maja 1988, bil je upokojen, tudi zaradi orožarskega posla, zamenjal pa ga je še bolj neposredni general Veljko Kadijević. ⁸⁸

Sum vojaškega vrha, trdnega branika jugoslovanskega unitarizma, ⁸⁹ da je slovensko vodstvo vse bolj oportunistično naravnano ter da vse manj obvladuje notranjepolitično dogajanje, ⁹⁰ je vodil do ocen, da je v Sloveniji organizirano delovanje proti JLA, temu mnenju vojaškega sveta pa je pritegnil tudi zvezni partijski vrh. Glede na izkušnje iz nemirov na Kosovu se je vojaški vrh kmalu zatem odločil, da bo enotnost države in družbene ureditve branil tudi z vojaškim udarom, če bi to bilo potrebno, svojo pozornost pa intenzivneje usmeril na »notranjega sovražnika«, pričel pa je tudi pripravljati načrte za pacifikacijo in vojaški prevzem kontrole v kritičnih republikah. Za svoje načrte pri zveznem partijskem vodstvu sicer niso dobili odobritve, na seji vojaškega sveta, posvetovalnega telesa pri obrambnem ministru, pa so 25. marca očitali slovenskemu vodstvu, da je popolnoma pasivno ob notranjepolitičnem dogajanju in s tem podpira naraščajočo »*kontrarevolucijo*« v republikah. Centralni komite ZKS je zaradi tega pričel javno obtoževati vrh JLA, da želi izvesti vojaški udar, magnetogram seje Predsedstva ZKJ z 29. marca 1988, ki je vseboval tudi govor tedanjega predsednika CK ZKS in predstavnika ZKS v Predsedstvu ZKJ Milana Kučana, pa je prišel prve dni aprila v roke uredništvu Mladine. Iz magnetograma je bila razvidna ocena vojaškega sveta, da je v Sloveniji izbruhnila specialna vojna. »*Tarča specialne vojne naj bi bila JLA. Napadalci pa naj bi si prizadevali predvsem to, da bi 'preprečili sodelovanje JLA z oboroženimi silami prijateljskih in neuvrčenih držav ter osvobodilnih gibanj.'* Hkrati naj bi napadalci želeli onesposobiti državo, da bi se ta pri razvoju in proizvodnji orožja ter vojaške opreme ne bi mogla opreti na lastne sile.« ⁹¹ Komentarji v slovenskem tisku so vojaški vrh vznemirili do te mere, da je želela aretirati »napadalce na JLA«. Poveljnik

odzivala. Gl. Guštin, *Jugoslovanske oborožene sile v osemdesetih letih*, str. 1186; Repe, *Obrambna vprašanja in odnosi JLA – Slovenije do napada na Slovenijo, Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*. Del 2, str. 291.

87 Mladina, 12. 2. 1988, str. 3.

88 Lusa, *La dissoluzione del potere*, str. 240.

89 Branko Mamula se je tudi javno zavzemal za to. Guštin, *Jugoslovanske oborožene sile v osemdesetih letih*, str. 1186.

90 Pri tem ne smemo pozabiti, da je to tudi čas velikih premikov na zunanjepolitičnem področju; v tem času so se že odvijale Gorbačovove reforme v Sovjetski zvezi, nakazovalo pa se je tudi popuščanje v celotnem vzhodnem bloku. Po drugi strani je bila vojska vpletena tudi v pacifikacijo Kosova, ki je bilo nemirno že od leta 1981, leta 1989 pa pride do drugega vala zaostritev, ki ni popustil vse do konca obstoja jugoslovanske države. Hadalin, *Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine v Jugoslaviji po izbruhu demonstracij leta 1981*, str. 327.

91 Mladina, 3. 6. 2003, Ali H. Žerdin, *Dosjeji o dosjejih*. Dostopno na: http://www.mladina.si/94147/dosje/?utm_source=tednik%2F200322%2Fclanek%2Fdosje%2F&utm_medium=web&utm_campaign=oldLink ed, 10. 9. 2012.

ljubljskega armadnega območja se je zato marca sestal s predstavniki sekretariata za notranje zadeve in preveril, ali bi bila policija sposobna ukrotiti razmere, če bi vojska aretirala inkriminirane posameznike, saj so v tem primeru pričakovali proteste. »Poveljnik je imel tudi nalogo, da policijskim silam, če te ne bi bile sposobne kriti razmer, ponudi bratsko pomoč.«⁹² Kolumnist Mladine Vlado Miheljak je podatke iz magnetograma objavil v članku Noč dolgih nožev, služba državne varnosti pa je zahtevala, naj Mladina članek umakne. »Vest o tem, da se je Slovenija za las izognila državnemu udar in množičnim aretacijam, je v Mladino prišla z enotedensko zamudo. Ko je služba državne varnosti med tajno hišno preiskavo izvovala, da je Kučanov magnetogram pri Janši, je o tem nemudoma poročala svetu za varstvo ustavne ureditve, organu, ki je usmerjal in nadzoroval poslovanje tajne policije. Interpretacija SDV pa pravi, da so spotoma, ob tem, ko so odkrili Kučanov magnetogram, našli še neznan dokument, ki bi utegnil izvirati iz vojaških trezorjev. Zanimivo; če je Kučanov magnetogram pripovedoval o tem, kako je vojaški poveljnik pri notranjem ministru preverjal, ali bi bila policija v primeru aretacij sposobna krotiti jezne množice, je neznani dokument, ki je pobegnil iz vojaških trezorjev, pripovedoval o neobičajnih vojaških prestrukturiranjih. Enote vojaške policije bi se okrepile z oklepnimi vozili, vojska pa je hkrati dobila nalogo, da redno vodi situacijske dosjeje, posebej budno pa naj bi spremljala morebitne stavke, demonstracije in sorodne dogodke v civilni sferi.«⁹³

Zaradi kopije vojaškega dokumenta z oznako »strogo zaupno«, ki je bil najden ob preiskavi, je SDV najprej obvestila vojaške organe, nato pa še Svet za varstvo ustavne ureditve SRS. V dogovoru z vojaško obveščevalno službo so pripadniki slovenskega sekretariata za notranje zadeve zadnji dan maja aretirali Janeza Janšo in podoficirja Ivana Borštnerja, ki je dokument priskrbel, nekaj dni kasneje pa še novinarja Mladine Davida Tasića, urednik Mladine Franci Zavrl pa se je aretaciji izognil tako, da se je umaknil v psihiatrično bolnišnico.⁹⁴ Dogodek je povzročil natančno to, kar so v vojaškem svetu predvideli dober mesec pred tem, v podporo zaprti četverici se je junija na ljubljanskih ulicah zbralo približno 30.000 ljudi, ki so se zbrali okrog Odbora za varstvo človekovih pravic.⁹⁵ Dodatno olje je na ogenj prililo dejstvo, da je bila četverica postavljena pred vojaško, ne pa civilno sodišče, sodni postopek pa je potekal v srbohrvaškem jeziku. Vsi obtoženi so bili konec junija tudi obsojeni, vendar so bili začasno izpuščeni na svobodo, oktobra pa je višje vojaško sodišče v Beogradu po pritožbi sodbo potrdilo, četverica pa se je odhodu v zapor uspešno izmikala vse do pomladi 1989, vendar so bili na podlagi sklepa slovenskega vodstva hitro pomiloščeni.

92 Prav tam.

93 Prav tam.

94 Guštin, Zasuk v slovenski politiki, str. 1188.

95 Ustanovljen je bil pod imenom Odbor za varstvo pravic Janeza Janše, a se je po treh dneh preimenoval.

Odnos Slovencev do zvezne vojske pa je v delu civilne družbe rodil tudi popolnoma drugačno politiko – razvilo se je mirovniško gibanje, ki je po današnjih besedah nekaterih akterjev v času pred izbruhom vojne v Sloveniji predstavljalo celo eno večjih groženj osamosvojitvi slovenske države. Pod geslom *»Za suvereno Slovenijo, brez pušk in bajonetov - danes! Če res želimo mir, potem odvrzimo orožje!«* je 22. marca nastala in bila 28. marca 1990 javno predstavljena nadstrankarska pobuda za demilitarizirano Slovenijo.